

Polarita přírody a kultury v teorii a praxi

J. Jeník: *Polarity of Nature and Culture in Theory and Practice. Život. Prostr., Vol. 40, No. 5, p. 234 – 237, 2006.*

Current activities in environmental conservation and management frequently address various problems referring to two opposing objects: 1. those derived from primary nature, and (2) those generated by humans, both material and spiritual. Fluent flow of information between natural sciences and humanistic branches suffers from inconsistent terminology, which is particularly chaotic in description of the two opposing poles encountered in every human landscape. These antithetic poles are most frequently called "nature" and "culture", but other terminological variants, including an array of synonyms and homonyms, are also encountered. In the international context, activities of UNESCO have been most useful in innovations and unification of various concepts and terms applied in international projects. Further cooperation and coordination will be needed in harmonization of terminology between natural sciences and humanistic professions.

V pojetí českých učitelů (např. Veselý a kol., 1954) byla ochrana přírody a krajiny pouze spojením zcela samostatných geografických anebo biologických oborů. Pracovali jsme v zajetí „omylů vlastní jeskyně“ (*idola specus* podle Francise Bacona) a jen zvolna přijímali poznatky z širšího okruhu sociokulturních oborů. V druhé polovině 20. století však v civilizovaném světě narůstaly konflikty mezi kvalitním životním prostředím a ambiciózní ekonomikou a technikou. Ve vyspělých zemích se jako odpověď zrodil *environmentalismus*, který začal zpřetrhávat navyké oborové hranice a spojoval moderní poznatky z přírodních i humanitních věd. I v zemích s přidušeným informačním tokem a malou mobilitou vědeckých pracovníků se krajinářská teorie a praxe vyvíjela pod vlivem moderních trendů ve společenských institucích a geobiologicky orientovaných disciplínách. Rodila se mezinárodní spolupráce, množily mezivládní projekty a zakládaly nové instituce.

V sedmdesátých letech minulého století vznikly i v bývalém Československu pod „diskrétním“ vlivem západních institucí v obou akademických věd krajinářsky orientované ústavy. V jejich programu „tvorby a ochrany krajiny“ postupně zapouštěla kořeny nová metodologie a terminologie reflektující reálné spojení přírodních faktorů a lidských aktivit. Na pražském pracovišti se například prosadila teorie integrované *technoantropocenózy* a v bratislavském rozvinuli originální metodologii krajinářského plánování LANDEP.

Na teorii a praxi ochrany přírody v posledních desetiletích minulého století zapůsobily mnohé teoretické a praktické metodické objevy, jako kybernetika, systémová teorie, dálkový průzkum Země, počítačové metody nebo internet. Avšak pro vznikající mezioborovou a mezinárodní spolupráci byly důležité také dvě okolnosti: 1. postupné tříbení pojmů a zpřesňování terminologie, vztahující se k bipolárním procesům a strukturám v civilizované krajině, 2. globální výměna vědeckých informací za podpory mnoha mezinárodních institucí, jmenovitě UNESCO.

Základní polarita

Složitost materiálního a duchovního světa se v lidské mysli odedávna reflektuje v pojmech, které se vztahují na globální (bio)fyzikální prostředí se strukturami a procesy existujícími bez přímého vlivu člověka, a také na fyzickou podstatu člověka a jeho materiální i duchovní dílo. Tato tématická dichotomie, kterou předběžně označme jako *příroda versus kultura*, se teoreticky řeší v mnoha humanitních oborech a neobejde se bez ní ani biologicky a ekologicky zaměřený přírodovědec. Pragmaticky uvažující odborník v ochraně přírody a krajiny potřebuje protipól (antonymum) k termínu *příroda*, protože při svém rozhodování musí respektovat důležité rozdíly mezi objekty vývojově původními a objekty umělými, tj. artefakty.

Zmíněna základní dichotomie se při podrobné analýze může jevit jako apriorní zjednodušení, ale v epistemologickém chaosu bývá první pomůckou pro postžení objektivní reality. Při dalším přiblížení k problému se zdá, že pojem *příroda* je v dané polaritě jednoznačný, a proto se k němu hledá přílehlavý pojem na druhém pólu. Vedle dichotomie *příroda versus kultura* se proto setkáváme s dalšími terminologickými řešeními, jako *příroda versus civilizace*, *přírodní versus umělý*, *přírodní versus antropogenní*, *přírodní versus socioekonomický*, *přírodní versus sociokulturní*, a ovšem také *přírodní versus nepřírodní*. Přírodní pól však také není významově jednoznačný, a tak na jeho místě najdeme i radikální výraz *divočina* nebo sofistovanější termíny v kombinacích *geosféra versus antroposféra*, *biosféra versus noosféra* (ve smyslu Teilharda de Chardin), *geobiocenóza versus technoantropocenóza* aj.

V agendě ochrany přírody a environmentalistiky se polarita přírody a kultury nečastěji projevuje jako protiklad ekologie a ekonomiky nebo jako protiklad geoekologických (krajinoekologických) systémů a systémů socioekonomických, jak to ve svých kybernetických modelech definoval Krcho (1971) a jeho škola. Termínem *socioekonomický* ovšem většina teoretiků i praktiků označuje jen „hmotné projevy lidské společnosti v geografické sféře“, jež se projevují energo-materiálovými toky. Mimo diskutovanou polaritu tak zůstává obrovský náboj lidské duchovní kultury a role genetické informace, která je hmotnostně či energeticky neměřitelná.

Pól řečený „příroda“

Jak vidno, potíže jsou se samotným pólem *příroda*. Nezřídka se uchylujeme k vysvětlení, že jde o veškerý objektivní svět existující bez zásahu lidské ruky. V důslednější argumentaci pak tvrdíme, že jde o svět neovlivněný fyzicky ani metafyzicky (duchovně) lidskou společností. Proti jasnému a důslednému oddělení přírody od člověka se staví několik logických překážek. Z hlediska (neo)darwinismu je člověk a jeho populace jen vývojovým produktem evoluce, která spontánně probíhá na povrchu planety Země. (Autor se zde omlouvá kreacionisticky uvažujícímu čtenáři.)

V depozitářích světových muzeí najdeme obrovské sbírky vzájemně podobných koster dávno vymřelých i současných obratlovců; v zoologických zahradách se setkáváme s lidoopy, jejichž tělesná stavba a DNA jen dotvrzují somatické spojení člověka s autentickou přírodou. S porozuměním musíme přijmout dalekosáhlou duchovní a sociální nadstavbu lidské populace, ale v problémech životního prostředí člověk zůstává článkem v potravním řetězci pozemských ekosystémů a konzumentem prvního a druhého stupně; proto z podstaty svého bytí konkuruje s ostatními organizmy

o prostor a životodárné zdroje. Nevíme přesně, u kterého druhu primáta končí přírodní existence a kde začínají lidské vlastnosti. V pravěku žilo několik druhů hominidů (*Homo habilis*, *H. erectus*, *H. neanderthalensis*, *H. sapiens fossilis*) nikoliv jako bodově rozptýlená individua, nýbrž jako poloorganizované tlupy lovců a sběračů. V krajině okupovali prostor na úkor lovených živočichů a měnili okolní savanu všestranným využíváním rostlinstva a později i velkoplošným vypalováním porostů.

Ještě v první polovině 20. století neměly ochrannářské aktivity a organizace potíže s dichotomií *příroda versus kultura*. Termín *příroda* se zdál samozřejmý a národní i mezinárodní instituce ho chápaly jako spolehlivé paradigma a protiváhu humanitně zaměřených aktivit. Po světové válce se situace začala měnit. Nejvlivnější organizace v tomto oboru, IUCN, začínala r. 1948 jako *International Union for Conservation of Nature* (Mezinárodní unie pro ochranu přírody), r. 1956 byla přejmenována na *International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources* (Mezinárodní unie ochrany přírody a přírodních zdrojů) a od r. 1990 působí jako *World Conservation Union* (Světová unie ochrany přírody).

Tato proměna názvu dobře odráží názorový posun v dichotomii přírodních a sociokulturních pojmů během druhé půlky století. Samotný termín *příroda* se začal jevit jako příliš ideální abstrakce a přestal být uspokojivým v dialogu s partnery orientovanými socioekonomicky. Termín *přírodní zdroje* proto lépe vyhovoval v konkurenci s technickými a duchovními hodnotami. IUCN r. 1990 dokonce vypustila slovo příroda ze svého anglického názvu a využila situaci, kdy pojem *conservation* se v mezinárodní odborné komunitě stal obecně srozumitelným v pasivním a aktivním smyslu, tedy jako amalgám citlivého obhospodařování a hájení. Nebylo tomu tak ve všech státech a jazycích. Například v češtině mezinárodně ostřílení odborníci (J. Čerovský) zvolili pro nový název IUCN překlad *Světová unie ochrany přírody*.

Přírodní pól diskutované dichotomie se ve slovníku krajinných ekologů dále obohacoval o důležité zpřesňující pojmy přejímané z přírodních věd. Teprve v druhé polovině 20. století se prosadily již poněkud starší pojmy: *ekosystém* a *biosféra*. Prvý navrhl britský ekolog Tansley již r. 1935, ale teprve po 2. světové válce se stal tento pojem klíčovým paradigmatem ekologie. Je v něm holisticky a dynamicky skloubena živá příroda s okolním abiotickým prostředím. Moderně myslící ekologové jej převzali jako srozumitelné vyjádření komplexu časoprostorově sblížených struktur a interaktivních procesů. Modely a definice ekosystémů v místním i krajovém měřítku se staly – zejména v klasických učebnicích bratří Odumových – základem pro vědecké pojetí vstupů a výstupů látek a energie, potravních řetězců, produkce biomasy, transformace vázané energie, vývojových procesů (sukcese) a hledání stability v podmínkách lid-

ské intervence. Obecně naznačená a bezhraniční *příroda* tak dostala obsah systémově skloubené soustavy mnoha životních forem a energo-materiálových vazeb v topograficky vymezeném prostoru (Jeník, 2002).

V geografické a politické izolaci komunistické Evropy vznikly meritorně podobné pojmy – *biogeocenóza* a *geobiocenóza*, jejichž autory byli ruský lesník V. N. Sukačev a český lesník A. Zlatník; v nerozděleném světě mohla být vzájemná interference těchto teorií celosvětovým přínosem.

V globálně rozprostřeném měřítku poválečné krajinné ekologie zaujala na přírodní straně naší dichotomie důležité místo *biosféra*. Také tento pojem je starší; zavedl jej již r. 1929 ruský vědec V. I. Vernadskij pro „zónu“ planety Země, která zahrnuje všechny živé organizmy i odumřelou ústrojnou hmotu spolu se všemi návaznými biogeochemickými procesy a strukturami. V poválečném rozvoji mezinárodní spolupráce byl tento termín přijat – v kontrastu k anorganické litosféře či hydrosféře – jako sjednocující pojem v ochraně globálně ohrožované bioty a jejího narušeného prostředí.

Také význam termínu *biosféra* kolísal. Od původně planetárního se přesouval směrem k regionálnímu rozměru a posléze našel použití jako výstižné pojmenování oživené přírody v libovolné dimenzi. Jeho využívání v krajinné ekologii akcentuje přítomnost křehké a různotvárné organické složky v daném prostoru – například, na rozdíl od lidsky zvláště devastované, uniformované až betonové antropogenní krajiny.

Pól řečený „kultura“

V krajinářské problematice a dialogu jsou velké potíže s druhým pólem zmíněné dichotomie. Žel, právě nejčastěji používaný termín *kultura* je mimořádně vágní. V původním významu to byla plocha osetá/osazená užitečnou plodinou a pak i aktivita, kterou vykonávali již první neolitické zemědělci moderního poddruhu *Homo sapiens sapiens*. Přesunem významu od konkrétního zemědělského objektu k lidským aktivitám nastal meritorní i sémantický problém. Vždyť pěstování užitečných rostlin nutně předcházelo kácení lesů, vypalování stepí a odvodňování zamokřených pozemků, tedy aktivity, které na hustě zalidněné Zemi a při intenzivní aplikaci dnes považujeme za velmi nekulturní počin.

Každý slovník či příslušná webová stránka uvádějí kolem deseti významů slova *kultura*. Nejčastěji jím označujeme komplex společenského chování, umění, víry, institucí a různých produktů práce a myšlení člověka. V takémto širokém pojetí se vynořuje potřeba dalšího dělení na hmotnou a duchovní kulturu. Běžné jsou proto užší interpretace kultury, jako je způsob života určitého současného či vymřelého národa (často v archeologii), nebo vybrané „kultivované“ chování, nebo speciální

umělecká či jiná intelektuální aktivita. Terminologický chaos je dovršen tím, že slovo *kultura* vztahujeme na speciálně vyšlechtěné odrůdy užitkových plodin nebo kolonie mikroorganismů pěstované *in vitro*.

Termín *kultura* je proto v ochranářském a environmentálním kontextu málo jednoznačný. Jako jsme již uvedli, ve formulacích problémů dnešní krajiny se jako protipól přírody vyskytují další substantiva, např. *civilizace*, *antroposféra* nebo *ekonomika* a různá pomocná adjektiva, jako *civilizační*, *antropický*, *humanitní*, *socioekonomický*, nebo prostě *ekonomický*. Jejich obsah je málokdy přesně vymezen, vyplyne pouze z širšího kontextu. Potíží je právě obojaká podstata samotného člověka, který je na jedné straně entitou biologickou, a na druhé sociokulturní. Celkem výstižné termíny *sociokultura* (*socio-culture* v angličtině a francouzštině, nebo *Sozialkultur* v němčině) a *sociokulturní* jsou v environmentální literatuře, žel, zatlačovány mnohem robustnějším termínem *socioekonomický*, který akcentuje hmotnou kulturu a v naší základní dichotomii se nehodí jako plnohodnotný protipól *přírody*. Řešení hledají například na Masarykově univerzitě v Brně, kde profesor Malina spojuje biologickou a sociokulturní antropologii. Termín *sociokultura* by v polaritě environmentálních problémů byl ve většině případů výmluvnější nežli velmi ambivalentní *kultura*.

I přes různá nedorozumění se krajinným ekologům daří vzájemně komunikovat pod terminologickou nálepkou *příroda versus kultura*. Pro interdisciplinární porozumění napříč přírodovědnými a humanitními obory byly velmi důležité opakované konference organizované na Slovensku kolektivem prof. Ružičky. Regionální organizace Mezinárodní společnosti pro krajinnou ekologii IALE v Praze uspořádala r. 1999 konferenci *Nature and Culture in Landscape Ecology: Experiences for the 3rd Millenium* (Kovář, 1999). Na ní se pojednalo pozoruhodné spektrum kontaktů a konfliktů mezi materiálním světem přírody a amalgámem materiálních a duchovních entit, které generuje lidská společnost.

Role UNESCO

Srozumitelná formulace zmíněné polaritě a tříbení přírodovědných a humanitních pojmů probíhaly v druhé půlce minulého století na půdě mnoha mezinárodních společností a organizací. Mezi nimi má významnou roli Organizace spojených národů pro výchovu, vědu a kulturu (UNESCO). Vznikla záhy po válce (1946) v kontrastu s řadou ekonomicky programovaných institucí a deklarovala cíl působit na lidskou mysl (*minds of the men*) a podporovat spolupráci mezi národy skrze vzdělání, vědu a kulturu. Široké zaměření se promítlo i do názvu této organizace, v němž se termín *kultura* použil v úzkém pojetí a nepůsobí logicky vedle svrchované kul-

turního vzdělání a vědy. Tedy i v názvu UNESCO se projevují inherentní potíže s diskutovaným pojmoslovím.

Široký program se projevil i v organizační struktuře UNESCO. Vzniklo vlivné oddělení ekologických věd, které v epoše narůstajícího konfliktu mezi ekonomikou a zdravým životním prostředím převzalo důležitou koordinaci roli. Jeho nevelký personál navazoval solidní spojení se špičkovými experty, přebíral vědecké novinky, filtroval aktuální problémy a otevíral členským státům (přes národní komitety) cestu k odborným konzultacím, konferencím a literatuře. V důležitých akcích UNESCO spolupracovalo s FAO, UNEP a dalšími nevládními organizacemi, řešícími environmentální nebo sociokulturní problémy. Rostoucí světový akcent na mezioborovou spolupráci a orientace na vědecké základy nejčastěji vycházely z ekologického oddělení UNESCO.

UNESCO pohotově reagovalo na civilizační vývoj druhé polky 20. století. Členové jeho ekologického oddělení a příznivci odborníci připravili důležité akce, týkající se ochrany a řízení soudobé krajiny. V jejich *environmentálním* hledisku se k úzce chápanému pojmu příroda dostávalo paradigma, pro něž se v ČR našel výstižný ekvivalent *životní prostředí*. Organizátoři konferencí a editoři základních publikací UNESCO začali využívat progresivní vědecké pojmy jako *ekosystém*, *biom*, *biosféra* nebo *biodiverzita*. V kontaktu s badatelskými a uživatelskými kruhy postupně uplatňovali myšlenky a metody spojené s termíny *přírodní zdroj*, *management*, *monitoring*, *životodárný systém*, *udržitelný rozvoj* apod. Již r. 1968 zorganizovali památnou konferenci *Racionální využití a ochrana zdrojů biosféry*, která podnítila vážná jednání a rozhodnutí v orgánech OSN a vedla ke vzniku mezivládního programu *Člověk a biosféra* (*Man and the Biosphere, MAB*). Následovaly další významné konference s integrovaným programem, jako *Ekologie v praxi – cesta k vědeckým základům územního managementu*, která se konala r. 1981 a zanechala dvě důležité stopy: dvoudílnou publikaci *Ekologie v praxi* (Di Castri et al., 1984) a úspěšnou panelovou výstavu, která se s úspěchem stěhovala po celém světě.

V rámci programu MAB začala r. 1974 vznikat světová síť biosférických rezervací, která generovala množství návazných aktivit a rozhodnutí v členských státech UNESCO, včetně bývalé ČR a následnické ČR i SR (různá čísla ŽP; Jeník, Price, 1994).

Chtěli bychom připomenout, že při organizování a řízení biosférických rezervací UNESCO využívalo nové vědecké informace a metody a sjednocovalo chaotický slovník, čímž ovlivňovalo jiné ochrannářské a environmentální organizace. Významným krokem byla například vnitřní zonace biosférických rezervací, později napodobená v jiných velkoplošných rezervacích. Sám termín *biosférická rezervace* od počátku signalizoval skutečnost, že nejde o park (přírodní či ná-

rodní), ani o nedotknutou „divočinu“, nýbrž o kombinaci různých území, v nichž se kříží množství přírodních a sociokulturních vlivů. Vědecký akcent při založení a řízení biosférické rezervace se projevil také v důsledně používaném termínu *ekosystém*.

Pro uvážlivé spojení přírodních a antropogenních faktorů v krajině byla velkou posilou mezinárodní konference ve španělské Seville (1995), jejíž instrukce – tzv. *sevillská strategie* – je pragmatickým doporučením pro většinu chráněných území v civilizovaných oblastech; lidé žijící uvnitř nebo v okolí biosférické rezervace jsou plně respektováni jako součást managementu životodárných systémů (Těšitel a kol., 2005).

Pozoruhodná a záslužná je také publikační aktivita UNESCO. Stovky knih a desítky časopisů udržují mezioborový a mezinárodní informační proud v krajině ekologii. Např. v knižnici UNESCO Natural Resources Research vyšly objemné monografie a sborníky s integrovanými poznatky o všech hlavních biomech Země. Knižnice MAB čítá tři desítky vědeckých sborníků z nejzajímavějších biosférických rezervací světa, zastoupeno je i Třeboňsko (Květ a kol., 2002). Jistým vyvrcholením interdisciplinární informatiky z kolébky UNESCO je obrovská internetová Encyklopedie životodárných systémů (*Encyclopedia of Live Support Systems, www.eollss.net*), která ve 200 virtuálních svazcích shrnuje podstatné znalosti ze všech oborů ležících mezi zde diskutovanými póly – přírodou a kulturou.

Literatura

- Di Castri, F., Baker, F. W. G., Hadley, M. (eds.): *Ecology in Practice*, part 1. *Ecosystem Management*, part 2: *The Social Response*. Paris : UNESCO, 1984, 524 + 396 p.
- Jeník, J.: *Ekosystém: nepominutelné mezioborové paradigma*. *Vesmír*, 81, 2002, s. 332 – 335.
- Jeník, J., Price, M. F. (eds.): *Biosphere Reserves on the Crossroads of Central Europe*. Praha : Empora, 1994, 168 p.
- Kovář, P. (ed.): *Nature and Culture in Landscape Ecology*. Praha : The Karolinum Press, 1998, 414 p.
- Květ, J., Jeník J., Soukupová, L. (eds.): *Freshwater Wetlands and their Sustainable Future. A Case Study of the Třeboň Basin Biosphere Reserve, Czech Republic*. Paris : UNESCO, 2002, 495 p.
- Krcho, J.: *Teoretické problémy modelovania prírodnej časti geografickej sféry ako kybernetického systému*. *Geograf. Čas.*, 23, 1971, s. 160 – 168.
- Těšitel, J., Kušová, D., Matějka, K., Bartoš, M.: *Lidé v biosférických rezervacích. České Budějovice : Ústav systémové biologie a ekologie AV ČR*, 2005, 54 s.
- Veselý, J. (ed.): *Ochrana Československé přírody a krajiny, 1 a 2*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1954, 355 + 706 s.

Prof. Ing. Jan Jeník, CSc., Dr. h. c., Botanický ústav AV ČR, 252 42 Průhonice u Prahy, jenik@natur.cuni.cz